bikels 12/01/1904 22:57 Page 3

אדריכל ש**פיסל באור**

שמואל ביקלס היה מחשובי האדריכלים בארץ ותכנן תוכניות אב לבניית קיבוצים רבים ועשרות מבנים, ביניהם המשכן לאמנות בעין חרוד ומוזיאון לוחמי הגטאות. ביקלס השכיל לנצל תאורת יום ומצא פתרונות יצירתיים ומקוריים שהקדימו את זמנם וגם כיום ממשיכים לעורר התפעלות. היכרות עם האדריכל הלא מוכר, שהמבנים שיצר טרם זכו להכרה הראויה

| כתבה: אביטל אפרת

תצלומים: ארכיון ביקלס, משכן לאמנות עין חרוד, אביטל אפרת

למעלה: חלונות במשכן לאומנות עין חרוד. בכל חדרי המשכן, ללא יוצא מן הכלל אין ולו חלון אחד המרמז על הימצאותו נוף חיצוני

מתחת: דיוקן עצמי של שמואל ביקלס, שנודע כרשם וצייר מחונן. נתרם על ידי משפחתו לאוסף המשכן לאמנות עין חרוד

המשכן לאמנות בעין חרוד הוא המבנה הראשון בארץ ישראל שנבנה כמוזיאון מודרני לאמנות, לעומת אוספים בערים הגדולות ששוכנו במבנים היסטוריים (בצלאל בירושלים ובית דיזנגוף בתל אביב). חלקו הראשון של המוזיאון נחנך באוקטובר 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות. האדריכל שמואל ביקלס (1909–1975), שתכנן את הבניין, יצר מבנה מקורי המשרת חברה שיתופית, ובד בבד מעניק למבקר חוויה אישית ופרטית של פגישה עם יצירות האמנות. הכלי העיצובי המרכזי שלו היה פיסול באור: הוא יצר סדרה של חללים המוארים באור טבעי. בין חללי התצוגה משולבות חצרות פנימיות שהן גני פסלים אינטימיים. האור החודר למשכן מסונן ומבוקר, והגג של ביקלס אינו כיסוי אלא מערכת מתוחכמת של פיסול היוצרת חזית חמישית לבניין. שלא כמוזיאונים קלאסיים של המאה ה־19, אין כאן הפרדה לקומות וגם לא תוכנית סימטרית נוקשה. זוהי תוכנית מודרנית המכפיפה את החלל לצרכיה ויוצרת זרימה חופשית בין אולמות התצוגה. המבקר בן ימינו מוזמן להרים מבטו לתקרה ולפענח את סודות האור והחלל המשתנים מחדר לחדר. אדריכלים וחוקרים מרחבי תבל מגיעים למשכן כדי ללמוד את סודותיו של בניין מיוחד זה.

האדריכל ביקלס היה יוצר רב השראה בתחומי אמנות מגוונים ובניניו מתאפיינים בטיפול מיוחד בהחדרה של אור טבעי מסונן. בדומה לאמנים אירופאים שהגיעו לארץ בשנות השלושים, המפגש עם האור הבוהק של המזרח היה לביקלס

bikels 12/01/1904 22:57 Page 2

מימין: האולם המרכזי במשכן לאומנויות, עין חרוד. האולם נחנך ללא תאורת חשמל ומואר באמצעות תאורה טבעית

למטה: שרטוט פרספקטיבה של המשכן לאומנויות עין חרוד, דיו על נייר

מוקד למחקר מתמשך וליצירה של סדרת פתרונות מקוריים.

ביקלס נולד בשנת 1909 בעיר לבוב למשפחה יהודית משכילה וציונית. הוא התחנך בגימנסיה הריאלית ולמד הנדסה ואדריכלות בפוליטכניקום של לבוב. עם סיום לימודיו ב־1932 נסע לפריז, בה ספג השפעות אורבניות־מודרניסטיות. שנה לאחר מכן עלה לישראל ממניעים ציוניים וסוציאליסטיים. תחילה עבד כשרטט במשרדי תכנון בתל אביב ובחיפה ובהמשך הצטרף כמתכנן ללשכה הטכנית של הקיבוץ המאוחד בעין חרוד. משנת 1937 ועד יום מותו היה חבר קיבוץ – תחילה בתל יוסף ולאחר מכן עבר לבית השיטה ופעל בעיקר בזירת התכנון בקיבוצים. הוא תכנן תוכנית אב ותוכניות יישוב של עשרות קיבוצים, ועם המוזיאונים שתכנן נמנים גם מוזיאון השואה בית לוחמי הגטאות, גלריה לאופר בטבריה, המוזיאון הארכיאולוגי בפלמחים ומוזיאון הדפוס בצפת. בכל קיבוצי הארץ נבנו חדרי אוכל, בתי תרבות ומרכזי ספורט שתכנן.

המשכן לאמנות עין חרוד

ביקלס פעל בתוך מסגרת חברתית נוקשה של חברה אידיאולוגית, בעלת מודעות גבוהה לצורכי הציבור ולערכה של תרבות גבוהה. בתכנון המשכן לאמנות בעין חרוד הוא יצר מבנה מקורי ורב השראה המעמיד עצמו במרכז חברה יוצרת וצורכת אמנות, ולא כמבנה שירות של חברה כפרית פריפריאלית.

סוד קסמו של המשכן הוא באור הטבעי הנוהר מחלונות נסתרים אל קירות התצוגה הלבנים. המבקר צריך להתאמץ כדי

bikels 12/01/1904 22:57 Page 5

למעלה: תקרת כוכבים מעל אולם הכניסה בבית לוחמי הגטאות - מוזיאון הגבורה והמרד, הוא מוזיאון השואה הראשון בעולם

לפענח את שיטת הקירוי המתוחכמת. בכל חדרי המשכן אין ולו חלון אחד המרמז על הימצאות נוף חיצוני. יוצא מכלל זה הוא החלון המערבי, שנפתח ומאפשר הצצה נדירה אל האדריכלות המיוחדת של גגות המשכן. מכיוון שלא נועדו לעין המבקר לא הושקעו בהם משאבים לעידון אסתטי. התצפית הזו מחוספסת ואף טכנית, והיא מגלה לצופה הסקרן את האופן שבו בנויה קליפת הגג. זוהי הצצה ראשונה אל "החזית החמישית", הסמויה, של גגות המשכן.

בחדרי המשכן יש חמישה סוגים שונים של תקרות מורכבות, ועוד כמספר הזה סוגים של חלונות עליונים המחדירים אור באופנים שונים. ביקלס נמנע לחלוטין מחלונות תקרה שאינם אנכיים (skylight). הסיבות לכך שונות: ראשית, הוא לא רצה להאיר את הרצפה אלא את הקירות, ואור ישיר מהתקרה המציף את רצפת החדר מאפיל על היצירות. שנית, הוא היה נבון מספיק כדי לפקפק באמינותם של חלונות תקרה ורצה למנוע נזילות וחדירת מי גשם (חריג יחיד לכלל זה הוא שימוש בלבני זכוכית בתקרת אולם היודאיקה). רובם של החלונות המתוחכמים במשכן סמויים מעינו של הצופה, אך אם יחפש במבטו את מקור האור יגלה חלונות ניצבים וישרים, פשוטים למדי. התחכום, אם כן, נבע מבנייה של תקרות מתעגלות המתפקדות כרפלקטורים לאור החודר מהחלונות. תקרות אלו מכוונות את האור אל הקירות ומפיצות בחדרים אור המפוזר ללא אזורי סנוור.

באולמות הצפוניים מצא האדריכל פתרון מקורי, היוצר פיזור אחיד של האור על הקירות. לכל "חדר" בחלל המשולב יש תקרה מוגבהת דמוית כובע קטום, ובתוכו שקועה תקרה מונמכת. ברווח ביניהן נמצאים החלונות. התקרה תלויה על ארבעה צינורות מתכת דקים, המשמשים גם כמרזבים לניקוז מי הגשם, והתחושה הכללית הנוצרת בחלל היא של קלילות וריחוף.

עובדה היסטורית מעניינת היא שהמשכן נחנך ללא תאורת חשמל בכלל, עובדה שהכבידה על קיום פעילות בשעות החשיכה ובימי גשם. במהלך השנים נוספה תאורה מלאכותית, אך היא משמשת כתמיכה בלבד לאור הטבעי. שלא כבמוזיאונים אחרים,

bikels 12/01/1904 22:57 Page 4

אין במשכן שום תאורה מלאכותית הממוקדת במוצגים, אלא רק אור רקע כללי. ביקלס התייחס בתכנון גם לשאלת הנוחות האקלימית, ובנה בחדרים אחדים חרכי אוורור נמוכים בגובה הרצפה, מתוך כוונה ליצור סירקולציה של האוויר. אשנבים אלה נאטמו זה מכבר, שכן בין השאר הם גרמו הפרעה על ידי החדרת אור מיותר מתחת לתמונות. במושגי מיזוג האוויר המקובלים היום קשה לקבל את הפתרונות האלה כמספקים, אך באופן מפתיע, הבניין משדר קרירות מסוימת גם בימים החמים של הקיץ הלוהט בעמק. הכנסת מערכת מיזוג מודרנית למבנה הזה תוכננה כבר שנים, אך נתקלה בקושי מהותי – חשיבותן הפיסולית של התקרות לא מאפשרת להעביר דרכן שרוולים למיזוג. רק לאחרונה נמצא פתרון מניח את הדעת והמיזוג הותקן לרווחת המבקרים.

משמאל מציצה חצר פנימית שבמרכזה בריכת השתקפות ורצפת פסיפס. כיום מוצגים בה פסלים של נפתלי בזם ושל אמנים ישראלים אחרים. מעליה מתנשא קיר הספרייה, שהיא מהחללים הראשונים שנבנו במשכן, בשנת 1948. בגג משוקעים חלונות עיליים המקיפים את החדר מכל עבריו ומחדירים אליו אור טבעי. כמות האור מאפשרת לקרוא בו ללא כל תאורה מלאכותית, ללא בוהק וללא עייפות אופטית.

ארכיון ביקלס והספרייה שלו הועברו בתרומת המשפחה מבית את תוכנית האב של עשרות קיבוצים, ממנרה בצפון ועד איילות בדרום. בכולם הציב את מוסדות הציבור והתרבות במרכז ושאף ליצור מרכז חברתי המשלב שטחי חוץ ופנים למגוון אירועי תרבות ויצירה. ברבים מהיישובים שתכנן הוא היה אחראי גם על תכנון מוסדות התרבות. בתפיסתו האירופית רחבת ההיקף הוא שילב בכל מרכז תרבות פונקציות מרובות: אולם כינוסים ומופעים, ספרייה, חדרי עיון ולימוד, חדרי מוסיקה, גלריה או מוזיאון, מועדון לחבר וחדרי הנצחה.

תוכניותיו רחבות היקף ובעלות מעוף, ורק לעתים רחוקות יושמו במלואן. נסיבות הזמן, מחסור כיס ומספרם המועט של החברים בכל יישוב קיבוצי הביאו לעיכובים, לדחיות ולביצוע חלקי של החזון.

ביקלס הצטיין כמתכנן קפדן, הוא חקר כל מבנה לעומק והציע פתרונות מקוריים ויצירתיים לבעיות של תאורה, אוורור ואקוסטיקה. הוא היה רשם מחונן והרבה לצייר דיוקנאות של חברים וקרובים. הוא היה בעל חוש מוסיקלי יוצא דופן, ניגן בכינור ושר פרטיטורות של יצירות מורכבות. ביקלס שלט בשש שפות וספרייתו הענפה מעידה על קשר אמיץ עם המתרחש בזירת האדריכלות העולמית. הסגנון האדריכלי שלו מייצג קו של ניאו־קלאסיקה מודרניסטית – ניקיון צורני ופונקציונליות תוך שמירה על סדר ומקצב, ואלמנטים של עמוד וקורה. הבניינים

מימין: מוזיאון ארכיאולוגי "בית מרים" בקיבוץ פלמחים

משמאל: קיבוץ פלמחים, מוזיאון ארכיאולוגי לאוספים של חבר הקיבוץ שמוליק ליפשיץ. ביקלס תכנן את המבנה ואת תכנית האב של הקיבוץ

השיטה למשכן לאמנות בעין חרוד בשנת 2008. שולחן השרטוט וכלי העבודה של האדריכל מעידים על צניעות וחריצות, ועל ראשוניות עבודתו האדריכלית הנרחבת.

אדריכל של תרבות

ביקלס ראה עצמו כמשרת הרעיון הקיבוצי והאידיאולוגיה הייתה מוטמעת בכל היבט של התכנון שלו. במקביל היה אינדיבידואליסט, אינטלקטואל ואיש העולם הגדול. הוא תכנן צנועים וישירים, ללא חומרים יקרים, אך בעלי תכנון יצירתי והקפדה על פרטים שאינם נשחקים בגלגלי הזמן. בנייניו נמנים עם הקלאסיקה של אדריכלות ישראלית בעשורים הראשונים של שנות המדינה. ■

הכותבת, אביטל אפרת, בוגרת לימודי אדריכלות בבצלאל ומחזיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב, מנהלת את מחזיאון העלייה הראשונה בזכרון יעקב ועובדת בימים אלה על כתיבת ספר מחקר מקיף על עבודתו של ביקלס בישראל.

bikels 12/01/1904 22:57 Page 7

שימור בתי התרבות

קריאה להציל את בתי התרבות שתכנן ביקלס ברחבי הארץ, לפני שיהיה מאוחר מדי

מימין: בית תרבות לזכרו של ההוגה הציוני דב בר בורוכוב, משמר הנגב. המבנה אינו מתפקד אך שמורים בו רוב המרכיבים האדריכליים המקוריים והוא ראוי לשימור

בית בורוכוב, קיבוץ משמר הנגב, 1957

יתן להתרשם כי האדריכל ביקלס התייחס אל הנקודה המבודדת בנגב במלואה הכבוד המקצועי והשקיע בבניין הנידח גיאוגרפית את מיטב כישוריו. בתפיסתו של ביקלס אין מרכזז ופריפריה. כל נקודה בארץ ישראל, קטנה ונידחת ככל שתהיה, היא עבורו תחנת ניסיונות אדריכלית, מקום לבדיקה של רעיונות, להתחדשות ולהשקעה. המתיישבים נתפסו כשליחי היישוב הארץ ישראליי וזכותם ליהנות מכל שירותי התרבות עוגנה במסגרת תנועתית ששיגרה אל היישובים המרוחקים מרצים, הצגות וקונצרטים.

המבנה מעיד על ריבוד היסטורי של עבר, הווה ועתיד: העבר מונצח במוזיאון ארכיאולוגי, בארכיון ובפינות הנצחה לנספים. ההווה – על ידי פונקציות של שירות לקהילה: ספרייה ופינת עיון, חדרי חוגיים והתכנסות. העתיד מגולם בחזון לצמיחה ולהתרחבות, בנייה רחבת היקף ותקווה לבנייה של יישובים נוספים בסביבה שתושביהם ייהנו משירותיו של אולם מופעים גדול מימדים..

החזון לא התגשם במבנה עצמו, אשר לא הושלם לפי תוכניתו המקורית של האדריכל. ביקלס המליץ לבנות את בית התרבות במרכז הקיבוץ, אולם יתר החברים לא רצו תחבורה בתוך היישוב ולכן המבנה הוקם מחוץ ליישוב.. באמצעות מעברים מקורים המחברים בין חדרים מרוחקים יצר ביקלס סדרה של חצרות פנימיותת היוצרות חללי משנה ומגדילות את הנפח הכללי של המתחם... מרכיבי הבניין הם ניאו־קלאסיים מובהקים, אם כי לבושם מודרניסטי וחף מעיטורים. הוא השתמשש בקולונדות, בחזיתות עמודים בעלות סדר קלאסי, במבנה עגול דמוי הפנתיאון ובבריכת השתקפותת סימטרית מול החזית הראשית.. הרישום הפרספקטיבי מעצים את התחושה של עלייה אל מקום מוגבה, בהתאם לתפיסת האדריכל כיי בית התרבות הוא המרכז הרוחני של הקיבוץ.

בתכנון של ביקלס מכיל המבנה אמפיתיאטרון פתוח, כנראה עם קיר נפתח המאפשר ישיבה בחוץ לצפייה במופעים על הבמה, המונה בסך הכל כ־1,000 מקומות ישיבה. סידור כזה היה מסימני ההיכר של האדריכל, שדגל בתכנון רבב תכליתי, ורסטילי, הניתן להתאמה למגוון צרכים. בחזית המבנה סדרת

bikels 12/01/1904 22:58 Page 6

עמודים, ובשני צדדיו גגות שטוחים מוגבהים – טיפוסיים לשיטות התאורה המוזיאלית של ביקלס.
בחזית הבית משתרעת מדשאה גדולה ומטופחת, אך מאחוריו מדבר שממה. המבנה מהווה את גבול היישוב דרומה.
בדיעבד מודים חברי הקיבוץ כי המיקום המרוחק ממרכז היישוב (כ־250 מטרים) גזר את דינו של המבנה להיותת נידח ולא רלוונטי לחיי היישוב, וכי כל המאמצים להעניק לו תוכן של מרכז חברתי נכשלו. היום המבנהה הוא מועדון נוער מוזנח עם שולחן טניס שניצב במרכז הרוטונדה ששימשה כחדר עיון לספרייה. חדרר בורוכוב, הארכיון והמוזיאון נטושים – אך רוב מרכיביו המקוריים של המבנה – חלונות ודלתות„ עבודות עץ, ריצוף – עדיין שמורים במצב המאפשר שיקום. יופיו האדריכלי של הבית, פתרונות האורר הטבעי, החלונות העיליים וקנה המידה האנושי שלו, מייחלים ליד משקמת.

למעלה: פנים בית בורוכוב, משמר הנגב

למטה: שרטוט תכנית האב הגדולה של ביקלס להקמת מרכז תרבות אזורי ובו אולם מופעים, אמפי פתוח, מוזיאון, מועדון, ספריה, חדרי חוגים ואגף מיוחד לארכיון בורוכוב. בפועל הוקם רק החלק המרכזי וכיום הבניין לא מתפקד

bikels 12/01/1904 22:58 Page 8

בתמונות:
בית אתקין, אז והיום
מימין, צילום:
אביטל אפרת
משמאל, צילום:
ארכיון קיבוץ גבע

בית אתקין, קיבוץ גבע

אהרון אתקין, חבר קיבוץ גבע, נהרג בשנת 1938 כשהרכב בו נסע יחד עם חברו חיים שטורמן עלה על מוקש בעמק בית שאן. לזכרו הוקם בקיבוץ גבע ב1941 – 1942 מבנה ללימודי טבע ובו כיתות לימוד ומרפסת תצפית. כיום המבנה מיועד להריסה, ומתנהל מאבק לשימורו.

היכל הכרמל, קיבוץ בית אורן

בנה הנצחה לזכר הצנחנים שנספו במאירוע שנודע כ"אסון מעגן": ביולי 1954 התקיים בקיבוץ מעגן טקס זיכרון לצנחנים שנספו במלחמת העולם השנייה, במהלכו התרסק מטוס קל אל תוך הקהל שנכח באירוע ושבעה עשר איש נהרגו בתאונה. המבנה יועד להיות אכסניה למטיילים בכרמל ובו כיתות לימוד לטבע ומדעים, ואולם הנצחה. בשנות ה60– הוצע להפוך אותו לבית ספר שדה כרמל של החברה להגנת הטבע אך הרעיון לא מומש. כיום משמש הבניין כפאב ודיסקוטק ומתוחזק בצורה מזעזעת. מאז הצילום ב2007 נעשו במבנה פגיעות בלתי הפיכות.

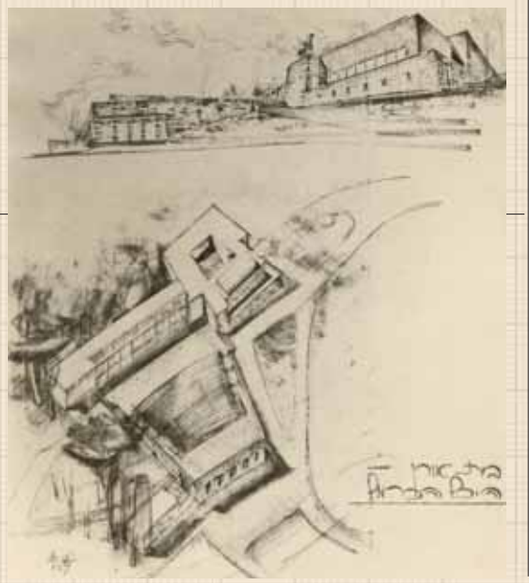

בתמונות:
מימין:
שרטוט היכל הכרמל,
1957, ארכיון המשכן
לאומנות עין חרוד
למעלה:
היכל הכרמל ב־2007
צילום: אביטל אפרת

מבנים נוספים הראויים לביקור ולשימור:

בית לוחמי הגטאות – מוזיאון הגבורה והמרד
בית מרים – מוזיאון ארכיאולוגי בפלמחים
בית אליהו גולומב ברביבים
בית קולין בנוה איתן
היכל הכרמל בבית אורן
בית בנדורי בגבעת השלושה
בית אתקין בגבע
בתי ההארחה בבית אורן ובקיבוץ הגושרים
חדר האוכל בשדה נחום
אולמות הספורט בשפיים ובשריד

bikels 12/01/1904 22:58 Page 9

בתמונות:
אוהל יוסף
(בית טרומפלדור)
בתל יוסף אז והיום

משמאל:
צילם הלל גולני, מארכיון
המשכן לאומנות

למטה:
צילמה אביטל אפרת

אוהל יוסף (בית טרומפלדור), קיבוץ תל יוסף, 1949

קיבוץ תל יוסף נוסד בעמק יזרעאל בשנת 1921 על ידי חברי גדוד העבודה, נאמניו ותלמידיו של יוסף טרומפלדור, שקראו את הקיבוץ על שמו. במאבק על ההנצחה נקבע כי חצר תל חי וכפר גלעדי יתמקדו בהנצחה הביטחונית של קרב תל חי, ואילו בתל יוסף יונצח האיש עצמו. ארכיון גדוד העבודה וארכיון טרומפלדור היו לבו של מפעל ההנצחה. בית התרבות כולל את מוזיאון טרומפלדור, ארכיון גדוד העבודה, ספרייה, אולם אירועים, מועדון לחבר וחדרי כיתות וחוגים. באולם התקיימו חגים (ליל הסדר) ומופעים והוקרנו סרטים.

ביקלס הצטרף לקיבוץ תל יוסף בשנת 1937 ותכנן את מבנה בית התרבות שנקרא "אוהל יוסף". הבנייה החלה ב־1947 והסתיימה אחרי המלחמה. מרישומים מוקדמים ניכר כי מוטיב האוהל היה מרכזי וכי ביקלס בחן דרכים לפתח אותו לכדי מבנה הנראה כאוהל. אולם בתכנון הסופי הוא בחר במודל הניאו־קלאסי המכובד והמקובל והציב בניין ריבועי עם חזית גבוהה לכיוון דרום, תוך ניצול המדרון הטבעי של הגבעה. אוהל יוסף הוצב במרכז הקיבוץ, בציר מבני הציבור. הדשא הגדול המשתרע לפניו מעצים את המונומנטליות של המבנה ומקדש את מסלול העלייה אליו. בעיצוב הפנים ניכר תכנון איכותי וקפדני, חלונות ודלתות מעוצבים וציפויי עץ לקירות ולעמודים.

במבנה פועל כיום ארכיון גדוד העבודה, הפתוח למבקרים חמישה ימים בשבוע. למרבה הצער, המבנה מוזנח ורק חלקים ממנו בשימוש. מצבם של המרכיבים המקוריים עדיין מאפשר שיקום ושחזור אם יימצאו לכך המשאבים הנכונים.